

☒ Fenomenologinen analyysi elämän loppuvaihetta elävien ikääntyvien uskonnollisuuden relationaalisista ulottuvuuksista

Tiivistelmä

Yhä useampi ikääntyvä saa hoivaa ja hoitoa oman kodin ympäristössä. Viime vuosina myös kotisaattohoito on lisääntynyt merkittävästi. Tässä artikkelissa tarkastelemme relationaalisuuden ilmenemistä ikääntyvien (65+) uskonnollisissa kokemuksissa. Koska fenomenologinen lähestyminen vaatii aineiston syvällistä analyysiä ja aineiston samankaltaisuutta, fenomenologiseen analyysiin (IPA) valittiin tutkimusaineistoksi viiden palliatiivisen hoitopäätöksen saaneen henkilön ja kahden omaissaattajan haastattelut. Analyysin myötä tunnistimme kolme relationaalisuuteen liittyvää pääteemaa: uskonnollisuuden elämäkerrallisuus, jaetut uskonnolliset kokemukset ja uskonnollisen vakauksen vertailu.

Avainsanat: palliatiivinen hoito, ikääntyminen, kotihoito, uskonnollinen kokemus, relationaalisuus, fenomenologinen analyysi

Lähtökohdat uskonnollisuuden tarkasteluun kotisaattohoidossa

Uskonnollisen vakaumuksen kunnioittaminen, eksistentiaalisten kysymysten kohtaaminen sekä yksilön tärkeinä pitämien asioiden vaaliminen ovat osa hyvää hoitoa elämän loppuvaiheessa (WHO, 2018; Nolan ym., 2011; Saarto & Finne-Soveri, 2019). Aikaisemmissa tutkimuksissa on esitetty, että suomalaisessa elämän loppuvaiheen hoidossa ei riittävästi huomioida kuolevan henkilön mahdollista tarvetta puhua hengellisistä ja uskonnollisista asioista (Kuuppelomäki, 2001). Vaikuttaa siltä, että uskonnollisten asioiden käsittely on vaikeaa suomalaisen terveydenhuollon parissa: laajemmistakaan hengellisyiden teemoista ei keskustella avoimesti (Saarelainen ym., 2020; Saarelainen, 2019; Karvinen, 2012). Muutokset suomalaisessa hoivajärjestelmässä ja lainsäädännössä ovat viime vuosina suunnanneet saattohoitoa enenevissä määrin tapahtuvaksi oman kodin ympäristössä (Laki ikääntyneen väestön toimintakyvyn tukemisesta sekä iäkkäiden sosiaali- ja terveystalveista).

Suomessa uskonnollisuus on ollut vahvasti luterilaiseen perinteeseen nojaavaa ja vielä nykyäänkin 68,6 % väestöstä on Suomen evankelis-luterilaisen kirkon jäseniä (Kirkon tilastot, 2020). Sukupolvien väliset erot uskonnollisuudessa tunnetaan hyvin: vanhemmat sukupolvet ovat uskonnollisempia kuin nuoremmat (Niemelä, 2011:42). Ikääntyneet ihmiset kuuluvatkin nuorempia useammin evankelis-luterilaiseen kirkkoon ja ovat sitoutuneempia kirkon toimintaan osallistumiseen (Salomäki, 2014:15). Joka neljäs 65 vuotta täytäneistä ja tätä vanhemmista tunnistaa olevansa erityisen vahvasti sitoutunut kirkkoon (EVL-jäsenyys, 2020).

Ikääntyneille, joilla on krooninen tai vakava sairaus, uskonnollisuudella voi olla merkittävä rooli arjessa. Esimerkiksi kokemus suhteesta Jumalaan voi tarjota lohtua ja turvaa jokapäiväisessä elämässä, mikä voi tehdä henkilökohdaisesta suhteesta Jumalaan välttämättömän. Suhde Jumalaan voidaan nähdä intiiminä suhteena – relaationa –, joka vahvistaa elämän merkityksen kokemisen (Grant ym., 2013). Ikääntyneet voivat kääntyä oman uskonnollisen traditionsa korkeimman voiman puoleen saadakseen tukea arkeen. Uskonto ja maailmankuva voivat vahvistaa yksilön kokemusta merkityksellisestä elämästä: ne voivat tuoda ihmisen elämään kokemuksen pyhydestä myös silloin, kun hän kohtaa elämässään sosiaalisia, fyysisiä ja psykologisia muutoksia. Menetyksen, hädän ja elämänmuutosten keskellä oma hengellinen yhteisö

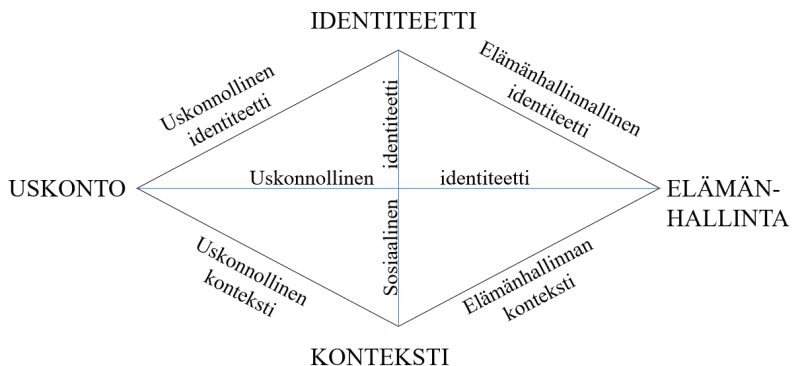
voi tuoda ikääntyvälle lohdutuksen tunnetta ja vahvistaa elämän merkityksellisyyttä kuulumisen kokemuksen kautta (Emery & Pargament, 2004:7.) Uskonnon relationaalinen puoli tulee näkyväksi myös siinä, miten yksilö rakentaa omaa maailmankuvaansa: ihminen muodostaa omat arvonsa suhteessa ympäröivään maailmaan ja läheisiin ihmissuhteisiin. Tärkeiksi arvoiksi muodostuvat ne tekijät, jotka ovat yhteisesti hyväksytyjä oman lähipiirin kanssa. (ks. esim. Saarelainen ym., 2020; 2022; Baumeister, 2005.)

Ymmärrämme uskonnollisuuden prosessiksi, jossa yksilö etsii syvää merkitystä erilaisilla pyhään liittyvillä tavoilla. Jumala tai korkein voima ovat aina mukana tässä etsintäprosessissa. Kokemusta pyhästä ja sen etsinnästä ovat väistämätön osa uskontoa, joka muodostuu myös kognitiosta ja erilaisista uskonnollisista tavoista. (Pargament, 1997:32–39.) Silti on huomattava, että uskonto on aina enemmän kuin institutionaalinen uskonnollisuus tai virallinen opetus. Etsiessään pyhyttä ihmiset rakentavat lukemattomia hengellisiä tapoja ja rituaaleja, joita pidetään henkilökohtaisesti merkityksellisinä. Näiden elävän uskonnon käytänteiden kautta ihmiset tulkitsevat uskonnollisia kokemuksiaan. (McGuire, 2008; Ganzevoort & Roeland, 2014.)

Tässä artikkelissa analysoimme ikääntyneiden uskonnollisia kokemuksia kotihoidossa. Erityisesti keskitymme palliatiivisen hoitopäätöksen saaneiden ihmisten kokemukseen uskonnollisuuden relationaalisuudesta. Fenomenologisen analyysin (IPA) avulla vastaamme kysymykseen: Mikä merkitys relaatioilla on palliatiivisen hoitopäätöksen saaneiden ikääntyneiden uskonnollisuudessa?

Teoreettinen viitekehys

Henkilökohtaisten ihmissuhteiden eli relaatioiden kautta, ja niiden kanssa, ihmiset rakentavat minäkuvaansa, testaavat omia ajatuksiaan ja rakentavat omat arvonsa (esim. Ganzevoort, 1998a, 1998b; Miller-McLemore, 2005). Arkielämässä relaatiot ovat myös vahva lähde merkityksen kokemukselle (Gergen & Gergen, 2016). Relaatiot toimivat tukipilarina ihmisen kohdatessa haasteita tai vaikeuksia elämänsä varrella (esim. Park, 2013; Saarelainen, 2019). Ikääntyneiden kohdatessa toimintakyvyn laskua ja väheneviä mahdollisuuksia toteuttaa itseään arjessa, relaatioiden merkitys kasvaa entisestään. Yhdessä toimiminen ja läheisten kanssa tehdyt arjen päätökset vahvistavat ikääntyneen kokemusta omasta autonomiasta: relaatioiden kautta ikääntynyt

Kuvio 1. Moniulotteinen malli.

voi kokea mahdollisuutensa vaikuttaa ja päättää oman elämänsä kulusta vahvistuneen. (ks. Saarelainen ym., 2021.)

Relationaalisuuden voidaan katsoa vaikuttavan myös läheisesti yksilön uskonnollisuuteen, sillä myös uskonnollinen maailmankuva neuvotellaan ja rakennetaan yhdessä läheisten ihmisten kanssa. Lisäksi ympäröivä elinkonteksti vaikuttaa siihen, miten uskonnollisuus ilmenee osana ihmisen elämäntarinaa: ympäristössä, jossa uskonto ja uskonnollisuus ovat hyväksytyt osa kulttuuria, uskonnosta tulee luontainen osa elämänhallintakeinoja silloin, kun yksilö kohtaa haasteita elämässään. Tätä prosessia on havainnollistanut myös Ruard Ganzevoort (1998a) moniulotteisessa mallissaan, joka keskittyy uskonnollisuuden ilmentymään osana elämänhallintaa. Ruard Ganzevoortin mallin suomennos on esitetty seuraavassa kuviossa 1.¹

Ganzevoort lähtee huomiosta, että mallissa esitetyt ulottuvuudet – uskonto, identiteetti, elämänhallinta ja konteksti – ovat dimensioita, jotka ovat jatkuvassa yhteydessä ja sidoksissa toinen toisiinsa. Ihmisen elämänsä varrella nämä dimensiot ovat myös muutoksessa ja niihin vaikuttavat moninaiset elämäntapahtumat. Ihmiselämän konteksti vaikuttaa siihen, miten yhteiskunnassa ja lähisuhteissa uskonnollisuus koetaan. Konteks-

ti luo myös pohjan sille, millaiset elämänhallinnan keinot ovat luontaisesti käytössä ja aktivoituvat elämän vaikeuksissa. Konteksti näyttäytyy myös sosiaalisen identiteetin rakennuspilarina. Identiteetti puolestaan sisältää (mahdollisen) uskonnollisen puolen ja näin ollen vaikuttaa siihen, onko yksilölle ominaista kääntyä uskonnollisten elämänhallintakeinojen puoleen. Ganzevoortin mallissa uskonnollinen elämänhallinta näyttäytyykin prosessina, joka tapahtuu uskonnon ja elämänhallintakeinojen välillä. Tässä artikkelissa teorian merkitys tulee esiin tulosten reflektion välineenä. Teoriaa ei ole käytetty analyysiä ohjaavana välineenä. Seuraavassa osiossa esitämme tarkemmin tutkimuksen metodiset valinnat ja analyysipolun.

Metodiset valinnat

Tämä artikkeli liittyy laajempaan tutkimusprojektiin, jossa on tarkasteltu kotia saattohoidon kontekstina. Ennen aineistonkeruun alkua hankkeelle pyydettiin Helsingin yliopiston ihmistieteiden eettisen toimikunnan lausunto. Kaiken kaikkiaan tutkimusprojektia varten tehtiin yhteensä 32 haastattelua. Nämä haastattelut toteutettiin kolmen eri ryhmän keskuudessa. Haastatelimme niitä, joilla oli palliatiivisen hoidon hoitopäätös (12 henkilöä), omais- saattajina toimivia henkilöitä (10 henkilöä). Lisäksi haastatelimme sellaisia omaishoitajia, joiden puoliso/perheenjäsen oli jo kuollut (15 henkilöä).

Haastattelut perustuivat monitieteisen tutkimustiimin yhdessä muodostamaan temaattiseen haastattelurunkoon. Koska tutkimustiimin jäsenet edustivat teologiaa, hoitotiedettä, sosiaalityötä ja oikeustiedettä, oli olennaista muodostaa haastattelurunko, joka avaisi näkökulmia kotisaattohoitoon näistä tieteenaloista käsin. Haastattelut alkoivat visuaalisessa tutkimuksessa käytettävällä Pictor-tehtävällä (ks. Hardy ym. 2012). Pictor-tehtävän tarkoitus on, että osallistuja rakentaa nuolten muotoisten muistilappujen avulla verkostokartan omista tärkeistä ihmissuhteistaan. Tämän vapaaehtoisen tehtävän jälkeen jokaisessa haastattelussa käytiin samat pääteemat: elämä tässä ja nyt palliatiivisen hoitopäätöksen jälkeen, koti ympäristönä (mukaan lukien ihmissuhteet ja kodin rajoitukset), elämän ennen sairautta, palvelut ja tuki, arvot ja maailmankuva, yksilön oikeudet, tulevaisuuden narratiivi. Aineiston validiteetin turvaamiseksi haastattelurunkoon muodostettiin yhteiset pääkysymykset sekä täydentäviä kysymyksiä. Lisäksi haastattelut pyrittiin järjestämään siten, että tutkimustiimissä oli paikalla kaksi tutkijaa eri tieteenaloilta.

Osallistujat saivat valita, haastateltaisiinko heitä yksin vai heidän läheistensä kanssa. Valtaosa haastatteluista tapahtui yksityiskodeissa, sillä osallistujat saivat valita haastattelupaikan. Osallistujien anonymiteetin suojelemiseksi heille annettiin pseudonyymit ja kaikki yksityiskohdat, jotka voisivat vaarantaa heidän yksityisyydensuojansa, jätetään pois tutkimusraporteista ja artikkeleista.

Tämän artikkelin osallistujien otoksen rajaaminen oli olennaista, sillä tutkimustehtävän mukaisesti tarkoituksena oli analysoida ihmisten kokemuksia syvällisesti. Valitsimme analyysimenetelmäksi fenomenologisen analyysin (Interpretative phenomenological approach, IPA). Menetelmän IPA perustuu syvälliseen aineiston analyysiin, jota työtetään rajatun homogeenisen aineistonäytteen kanssa (katso esim. Smith ym., 2009). Tutkimustehtävä huomioiden rajauskriteeriksi muodostui selkeä kerronta uskonnollisuudesta ja sen merkityksellisyydestä.

Käydessämme läpi aineiston kokonaisuutta tarkasti, tunnistimme viisi haastattelua, joissa lähtökohdat IPA:an olivat riittävän samankaltaiset. Näiden kriteerien perusteella IPA-analyysiin ja artikkelin aineistoksi valittiin Ainoa, Aunen, Henrikin, Marian ja Tapijon tapaukset (ks. taulukko 1). Ainoa ja Tapiota haastateltiin heidän läheistensä, Arjan ja Leenan kanssa. Näiden kahden läheisen kohdalla keskityimme heidän kertomiseensa niiltä osin, kun heidän ajatuksensa ja yhteinen dialogi selvensi palliatiivisen hoitopäätöksen saaneiden haastateltavien kokemuksia. Valituissa tapauksissa haastattelut kestivät 62–122 minuuttia (keskimäärin 81 minuuttia). Kaikki haastattelut litteroitiin ulkopuolisen palvelun kautta ja litteraatit tarkastettiin tutkimusryhmän toimesta.

Artikkelia varten rajatun tutkittavien joukon tunnistamisprosessia auttoi se, että koko haastatteluaineiston ensimmäisessä analyysivaiheessa monitieäinen tiimi toteutti yhdessä temaattisen sapluuna-analyysin, jonka koodauksessa apuna käytettiin Atlas.ti ohjelmaa (ks. King, 2017). Hankkeen muista tutkimuskysymyksistä sekä koko aineistoa koskevista tuloksista on raportoitu muissa osajulkaisuissa.

Tätä artikkelia varten aineisto analysoitiin fenomenologisella analyysillä vielä uudelleen. IPA-analyysin alussa ensimmäinen ja toinen kirjoittaja koodasivat aineiston itsenäisesti. Tässä vaiheessa analyysi toteutettiin manuaalisesti: 1. kirjoittaja käytti word-tiedostojen sähköisiä versioita ja 2. kirjoittaja paperisia litteraatteja. Smithin ja kollegoiden (2009) ohjeiden mukaisesti

Pseudonyymi	Ikä	Terveydentila	Uskonnollinen affiliaatio.
Aino, Yhteinen haastattelu Arja-siskon kanssa	74 79	Keuhkohtauma.	Aktiivinen jäsen evl-kirkossa.
Aune	85	Krooninen keuhkosairaus.	Pienen evl-kirkkoon kuuluvan kristillisen liikkeen eläkkeellä oleva työntekijä ja aktiivinen jäsen.
Henrik	70	Krooninen keuhkosairaus ja suolistosyöpä.	Liittyi takaisin kirkkoon ikääntyneenä.
Maria	81	Keuhkosityöpä.	Passiivinen evl-kirkon jäsen.
Tapio, Yhteinen haastattelu Leena-vaimon kanssa	67 61	Haimasyöpä diagnosoitu 18 kk sitten. Kokeelliset hoidot päätetty.	Passiivinen evl-kirkon jäsen.

Taulukko 1. Fenomenologiseen analyysiin valittu osallistujajoukko.

tekstit luettiin ensin useita kertoja, jotta varmistettiin aineiston syvälinen tuntemus. Vasenta marginaalia käytettiin tutkijan muodostamille vapaille kommenteille, ajatuksille, oikealle koodille ja alustaville teemoille. Jokainen haastattelu koodattiin ensin omana itsenäisenä tapauksenaan. Tämän jälkeen koodien perusteella muodostettiin alustavia teemoja, jotka syvällisen lukemisen ja analyysin jälkeen hiottiin tapauskohtaisiksi avaintemoiksi. Seuraavassa vaiheessa tutkijat alkoivat vertailla muodostamia teemoja ja tuloksia sekä neuvottelivat yhteisestä ymmärryksestä tulosten äärellä. Samalla muodostettiin pääteemat, jotka kuvasivat aineistoa yleisellä tasolla. Analyysin etenemisestä ja tavasta on esitetty esimerkki Taulukossa 2.

Esimerkki haastattelusta	Alateemat	Pääteema
<p>”Kun olimme pieniä, äiti keräsi meidät pöydän ympärille yhteen ja laulettiin virsiä ja hengellisiä lauluja.” (Arja)</p> <p>Koodit esimerkissä: ”äidin merkitys,” ”perheen uskonnollisuus,” ”uskonnon yhteisöllisyys,” ”rituaalit”</p> <p>”Mä olin hyvin uskontokielteinen kouluaikana. Meillä oli erittäin jyrkkä ja ankara uskonnonopettaja lyseossa, ja se puhui niin puppua, että me ei poikien kanssa hyväksytty sitä... mä en ollu koskaan mikään tapauskovainen nuoruudessaakaan, mutta silloin käytiin, nuoruudessa käytiin yhdessä joulukirkossa, niin ei se pahaltakaan tuntunu.” (Henrik)</p> <p>Koodit esimerkissä: ”uskontokielteisyys,” ”lähipiirin vaikutus,” ”perheen uskonnollisuus”</p> <p>”Mä oon semmonen lievästi, lievästi, ei mikään harras uskovainen, mutta joku semmonen pieni itu on sinnekin päin olemassa. Mutta ei kyl oo vielä kauhean kauan, kun on viimeks kirkossa käyny, että osallistun näihin häihin ja hautajaisiin ja tämmösiin.” (Henrik)</p> <p>Koodit esimerkissä: ”uskonnollinen etsintä,” ”kulttuurinen uskonnollisuus”</p>	<p>Lapsuuden kodin uskonnollisuus</p> <p>Nuoruuden uskonnollisuus</p> <p>Uskonnollisuus ikääntyessä</p>	<p>Uskonnollisuuden elämäkerrallisuus</p>

Taulukko 2. Esimerkki teemojen muotoutumisesta.

Tässä vaiheessa kolmatta kirjoittajaa pyydettiin kommentoimaan ja tarkistamaan analyysin luotettavuus. Muodostuneista teemoista tämä artikkeli on rajattu käsittelemään relationaalisuuden ilmenemistä palliatiivisen hoitopäätöksen saaneiden henkilöiden kerronnassa uskonnollisuudesta.

Relaatioiden merkitys uskonnollisissa kokemuksissa

Relationaalisuus oli tärkeä osa osallistujiemme jokapäiväistä elämää. Osallistujille oli yhteistä, että he joko asuivat oman läheisensä kanssa tai saivat arkeen runsaasti tukea läheisiltä ihmisiltä. Lähisuhteilla oli myös keskeinen merkitys osallistujien uskonnollisuuteen. Uskonnollisten kokemusten relationaalisuus muodostui useasta osatekijästä: uskonnollisuuden elämäkerrallisuudesta, yhteisestä uskonnollisesta vakaumuksesta ja uskonnollisen vakaumuksen vertailusta.

Uskonnollisuuden elämäkerrallisuus

Teemana uskonnollisten kokemusten elämäkerrallisuus osoitti, että relationaalisuus vaikutti uskonnolliseen kehitykseen monin eri tavoin. Sisarus-ten, Ainon ja Arjan, haastattelusta kävi vahvasti ilmi, että uskonnollinen kasvatus oli erityisesti heidän äitinsä perintöä. Lapsuudesta ja nuoruudesta saadut uskonnolliset kokemukset antoivat juuret uskonnollisille kokemuksille myöhemmässä elämässä. Esimerkiksi Ainon sisko Arja kuvasi tämän elävästi:

Joka lauantai, kun olimme pieniä, äiti keräsi meidät pöydän ympärille yhteen ja laulettiin virsiä ja hengellisiä lauluja... Siihen aikaan laulettiin paljon. Se on kyllä hyvä, vieläkin lauletaan joskus yhdessä.

Aineistolainaus osoittaa, että lapsuudessa hengellisten laulujen laulaminen oli säännöllistä ja yhteisöllistä. Edelleen sisaruksilla oli tapana laulaa kotona yhdessä ja mukaan laulamiseen liittyi myös kolmas sisar. Myös Aune sanoi haastattelussaan, että uskonnollinen yhteisö tarjosi hänelle tukea nuoruuden elämänmuutoksissa. Yhteisönsä kautta Aune löysi kuulumisen kokemusta ja lohtua haastavissa tilanteissa. Lapsuudesta ja nuoruudesta saadut uskonnolliset kokemukset antoivat juuret uskonnollisille kokemuksille myöhemmässä elämässä. Haastateltavien sanoituksen mukaisesti varhaisessa elämänvaihees-

sa muodostunut kokemus uskonnollisuuden tuomasta turvasta sekä kuulumi- sen kokemuksista olivat läsnä edelleen heidän elämässään.

Uskonnollisten kokemusten elämäkerrallisuus osoitti myös nuoruuden uskonnollisen kasvatuksen toisenlaiset kasvot. Henrik kertoi, että hänen nuoruutensa tiukka opettaja sai hänet hylkäämään uskonnollisuuden. Opetta- jan ankaruus herätti Henrikissä voimakasta vastustusta ja kapinointia. Hän kuitenkin kuvasi kodin uskonnollista ilmapiiriä neutraalilla sävyllä: ”En minäkään ollut mikään varsinainen uskovainen nuoruudessani. Mutta silloin, nuoruudessa, me [perheen kanssa] mentiin yhdessä kirkkoon jouluna, eikä se tuntunut pahalta.” Henrikin kerronnasta voi päätellä, että suomalaisiin per- heisiin usein kuuluneet uskolliset rituaalit olivat myös osa hänen nuoruuttaan ja oman perheen uskonnollisuus vaikutti olleen Henrikille omakohtaisempaa. Elämäkerrallinen näkökulma toi Henrikin kerronnassa esille myös uskonnol- lisuuden prosessiluonteen. Hän sanoitti tämänhetkisen vakaumuksensa sano- malla: ”Olen lievästi, lievästi – en uskovainen – silti, siihen suuntaan on pieni verso.” Vaikuttaa siltä, että Henrik oli osaltaan palannut lähemmäs uskon- nollista perintöä, jota lapsuuden perhe edusti. Sanavalintana ”verso” vaikuttaa viittaavan kasvuun tai jonkinlaiseen etsintään. Tätä voikin tulkita siten, että Henrikin vakaumus on edelleen kasvunvaiheessa ja hän sanoitti avoimuuttaan henkilökohtaisen uskonnollisen vakaumuksen kasvuun.

Relaatioiden kannattelevuus

Relaatioiden kannattelevuus tuli aineistossa esille sekä arjen uskonnollisuu- teen että kuoleman kohtaamiseen liittyen. Relaatioiden kannattelevuuden kautta tuli osoitetuksi, kuinka tärkeitä yhteiset uskonnolliset kokemukset oli- vat osallistujille. Aino ja hänen sisarensa jakoivat uskonnollisia vakaumuk- siaan ja selittivät ”uskon puolella olemisesta” nuoruudestaan asti. He lisäsivät, että heidän kolmas sisarensa, joka ei ollut paikalla haastattelussa, oli myös uskovainen. Usko toi heille iloa arkeen. Uskonnollisen yhteyden säilymisessä olennaisia olivat myös kotiseurakunnan diakonin säännölliset vierailut. Dia- koniatyöntekijä tuli joka toinen viikko ja toi heille säännöllisesti ehtoollisen. Arja ja heidän kolmas sisarensa olivat fyysisesti kunnossa ja saattoivat mennä paikalliseen kirkkoon; he kuitenkin valitsivat ehtoollisen viettämisen yhdessä kotona, jotta kaikki kolme sisarusta pääsivät yhdessä ehtoolliselle. Kun heiltä kysyttiin ehtoollisen merkityksestä, he selittivät lyhyesti, täydentäen toistensa sanoja:

Arja: Se antaa rauhan

Aino: Jeesus on kuollut puolestani

Näissä muutamassa sanassa uskonnollista kokemusta kuvataan hyvin tiivistetyllä tavalla. Yhteyden kautta haastateltavat löysivät lohtua ja tasapainoa jokapäiväiseen elämäänsä. Aino ja Arja painottivat diakoniatyöntekijän vierailujen tärkeyttä ja pitivät osittain yhteistä käsitystä uskonnollisuudesta itsesäänselvyytenä. Diakoniatyöntekijän säännölliset vierailut olivat näille naisille selvästi tärkeitä, ja tärkeä osa arjen uskonnollisuutta.

Aune oli leski, josta naapurit pitivät huolta. Aune oli jakanut uskonnollisen vakaumuksen yhdessä edesmenneen aviomiehensä kanssa. Haastattelussa hän palasi yhteisiin tärkeiksi kokeneisiin esirikoushetkiin, joita hän oli miehensä kanssa viettänyt. Aune asui omassa asunnossaan, mutta koko rakennus kuului hänen uskonnolliselle yhteisölleen, jossa hän oli aiemmin työskennellyt. Siksi hän oli uskonnollisen yhteisönsä jäsenten ympäröimänä. Aune kertoi, että hänellä oli läheisiä ystäviä ja he olivat auttaneet toisiaan eri elämänvaiheissa. Auttaminen ja palvelusten tekeminen olivat osa hänen uskonnollisen yhteisönsä tapoja: yhteisön jäseniltä odotettiin lähimmäisrakkauden jakamista hyvin konkreettisella tavalla. Aunen sanoituksen mukaisesti yhteisö perustui keskinäisiin suhteisiin ja he auttoivat toinen toisiaan viikoittain. Aunen tilanteessa yhteinen vakaumus ja tiivis yhteisö tarjosivat arjen rakenteita, jotka tukivat häntä ikääntyessä ja kuoleman lähestyessä.

Relaatioiden kannattelevuus tuli esille myös kuolemaan liittyvässä tematiikassa. Tapio ja hänen vaimonsa Leena olivat läheinen pariskunta, joka jakoi aktiivisesti ajatuksiaan ja tunteitaan yhdessä. Yksi asia, joka näytti vaikeuttavan lähestyvän kuoleman kohtaamista, oli epävarmuus kuoleman jälkeisestä elämästä.

Tapio: On ollut vaikea ymmärtää kuolemaa ja kuolemista. En ole katkera mutta se, mitä suren eniten on, että meidän kahden yhteys lakkaa ja miten toinen selviää. Siitä olen lähtenyt, että elämä loppuu ja sen jälkeen ei ole mitään.

Leena: Mutta mehän ollaan sovittu, että sinä olet mun kanssani koko ajan.

Tapio: Kyllä, näin on sovittu.

Leena: Mun vaan täytyy uskoa, että sä olet siellä jossakin.

Tapio: Minä yritän olla siellä jossakin.

Avioparin keskustelu osoitti, että kummallakaan ei ollut selkeää uskoa kuoleman jälkeiseen elämään. He olivat kuitenkin päättäneet luottaa mahdollisuuksien keskinäisen siteen jatkumisesta myös Tapion kuoleman jälkeen. Ajatus siitä, että Tapio ei katoa kokonaan, toi pariskunnalle lohtua kuoleman läheisyydessä. He eivät tieneet, olisiko side konkreettinen vai vain muistoissa, mutta ajatus siteestä toi heille toivoa.

Ajatukset kuoleman jälkeisestä elämästä erosivat haastateltavien kesken toisistaan, mutta yhteistä oli puhe taivaasta. Sekä Aino että Aune, joille kristillinen maailmankuva oli keskeinen osa henkilökohtaista maailmankuvaa, sanoittivat taivaaseen menemisen varmuutta. Maria ajatteli, ettei taivas ollut häntä varten. Henrik puolestaan jäi pohtimaan, kuka pääsee taivaaseen ja onko vastassa lopulta Danten kuvaama välitila. Henrikin viittaamassa kirjassa kuvataan matkaa, jossa kertoja kulkee helvetistä välitilan kautta kohti taivasta. Vaikuttikin siltä, että jollakin tavalla Henrik ajatteli, että ihmiset tulevat kuoleman jälkeen rangaistuksi tekojensa mukaan: hänelle kuoleman jälkeisessä vaikutti olevan muitakin elementtejä kuin taivas ja helvetti. Osin haastateltavien kuvaukset vaikuttavat siltä, että pohdintoihin kuoleman jälkeisestä elämästä olisi kaivattu tukea. Tapiokin sanoitti, kuinka suurin suru lopulta on siinä, miten Leena pärjää hänen kuolemansa jälkeen.

Uskonnollisten yhteyksien vertailu

Haastattelussa ilmeni uskonnollisen vakaumuksen vertailua kahdella tavalla: suhteessa haastattelijaan ja suhteessa omaan läheiseen. Nämä vertailut olivat haastateltavien itsensä esille nostamia ajatuksia omaan vakaumukseensa liittyen. Suhteessa haastattelijaan vertailuun liittyy pohdinta luottamuksesta ja tunneyhteydestä. Suhteessa omaan läheiseen vertailu sisältää huomioita henkilökohtaisesta jumalasuhteesta.

Uskonnollisen vakaumuksen tarkastelu ja vertailu saivat mielenkiintoisen sävyn Aunen haastattelussa, jossa hän halusi tietää haastattelijan uskonnollisuudesta. Ensin Aune vihjasi haastattelijalle, että ei tiedä, millainen on haastattelijan oma uskonnollinen vakaumus. Kun haastattelijalla antoi Aunen ymmärtää uskovansa Jumalaan, Aune halusi tietää ”mihin seurakuntaan sinä kuulut”. Näiden seikkojen tietäminen oli Aunelle tärkeää, sillä hänellä oli aikaisempia kokemuksia siitä, että hänen uskonnollisia kokemuksiaan ei ollut otettu todesta. Voidaan tulkita niin, että Aune esitti nämä kysymykset haastattelun alussa varmistaakseen, että hänet ymmärretään oikein. Vaikka haas-

tattelijat ei kuulunutkaan samaan yhteisöön kuin Aune, haastattelun lopussa Aune lausui kätensä haastattelijan olkapäälle ja sanoi: ”Sinä sopisit tänne [osaksi Aunen edustamaa yhteisöä].” Tämä voidaan tulkita niin, että Aunen ja haastattelijan välille muodostui luottamuksellinen ilmapiiri. Myös Tapion ja hänen vaimonsa haastattelussa keskusteltiin uskonnollisista teemoista ymmärtäen, että toinen haastatteliijoista oli teologi ja kommunikaatio uskonnollisten teemojen ympärillä oli hänelle suunnattua enemmän kuin toiselle haastattelijalle.

Marian haastattelussa vertailu oman ja haastattelijan maailmankuvan välillä oli erilaista. Maria pohdi, voiko teologille jakaa maailmankuvaa, joka poikkeaa kirkon opetuksista. Maria oli huolissaan, jos hänen näkemyksensä olisivat teologille loukkaavia ja hän oli varovainen sanoissaan. Molemmat haastattelijat kuitenkin sanoittivat, että jokaisella on oikeus ja lupa uskoa haluamallaan tavalla. Maria kertoi, että koki maailmankuvansa sen verran kirkon opista poikkeavaksi, että ei ollut hakeutunut keskusteluihin sairaalapapin kanssa.

Tapion elämä kuoleman läheisyydessä sisälsi uskonnollista kamppailua: hän etsi yhteyttä Jumalaan, mutta koki, että ei ollut löytänyt kaipaamaansa yhteyttä. Uskonnollisen vakaumuksen vertailu ilmeneekin hänen kerrottuaan suhteesta omaan vaimoon. Tapio kommentoi Leenalle kesken haastattelun: ”Olet pystynyt rukoilemaan paremmin, ehkä olet löytänyt yhteyden paremmin.” Tämä sai Leenan selittämään, että hän oli ”palautunut lapsen kaltaiseksi” ja viittasi iltarukouksiinsa. Leena kertoi myös, että rukous oli hänelle tärkeä selviytymisväline, kuten se oli ollut aiemmissa kriisitilanteissa. Verratessaan uskonnollista yhteyttään Tapio ja Leena löysivät yhteisen ajatuksen: he etsisivät tuekseen pappia, jonka puoleen kääntyä. Tapio kaipasi hengelliseen etsintäänsä kumppania. Leena puolestaan sanoitti, että he haluaisivat tavata papin, joka sitten myöhemmin toimittaisi Tapion hautajaiset ja kenties tukisi Leenaa hänen suruprosessissaan. Molemmat toivoivat läheistä suhdetta pappiin. Viikko haastattelun jälkeen, kun tutkimustiimin haastattelijat soitti seurantapuhelun, tutkijat kertoivat Tapiolle, että tämän yksityissairaalassa oli pappi. Tapio kuulosti tyytyväiseltä tähän ajatukseen, että voisi kysyä sairaalapappia tueksi prosessiinsa. Tapiolla oli vielä samalle päivälle sovittuna puhelinaika sairaalaan ja hän kertoi pyytävänsä tapaamista papin kanssa.

Uskonnollisuus osana elämänhallintaa elämän loppuvaiheessa

Tässä artikkelissa tutkimme ikääntyneiden kokemuksia uskonnollisuudesta palliatiivisen hoitopäätöksen saaneiden ikääntyneiden kerronnassa. Fenomenologinen analyysi (IPA) toi esille kolme näkökulmaa uskonnollisuuden relationaalisuudesta: uskonnollisen kokemuksen elämäkerrallisuuden, relaatioiden kannattelevuuden ja uskonnollisten vakaumusten vertailun. Tulokset antavat osviittaa siitä, että eksistentiaalisella, hengellisellä ja uskonnollisella tuella on paikkansa koti(saatto)hoidossa. Haastateltavien kokemukset osoittavat, että ikääntyneillä uskonnollinen elämäntodellisuus iloineen ja haasteineen ovat läsnä arjessa. Kuoleman lähestyminen osaltaan aktivoi myös kysymyksiä, joille kaivataan kuulijaa: eksistentiaalista kipua, jonka äärellä toivon kannattelevuutta kaivataan. Tutkimuksemme tulokset vahvistavat aikaisempia löydöksiä siitä, että uskonto voi lisätä ikääntyneen kokemusta elämänhallinnasta silloin, kun omat voimavarat ovat muuten hiipuneet (esim. Emery & Pargament, 2004).

Tulosten tarkastelu teoreettisella tasolla osoittaa, että uskonnolliset kokemukset haastavassa elämänhallintaa vaativassa tilanteessa – kuoleman läheisyydessä – sisältävät Ganzevoortin (1998a) moniulotteisen mallin mukaisia elementtejä. Elämän konteksti ja sen uskonnolliset elementit tulivat haastattelussa kuvatuiksi sekä lapsuuden ja nuoruuden että haastatteluhetken ympäristöinä. Suomalaisen uskonnollisuuden kontekstin muutos näkyy haastateltavien elämäntarinoissa ja vaikka kaikki haastateltavat kuuluivat Suomen evankelis-luterilaiseen kirkkoon, useat heistä kokivat uskovansa eri tavalla kuin kirkko opettaa. Erityisen suureksi uskonnollisuuden muutos koettiin siihen liittyen, mitä ja miten kuoleman jälkeisestä elämästä uskottiin ja puhuttiin. Varhaisten vuosien uskonnollisissa kokemuksissa oli osin samoja elementtejä kuin ikääntyessäkin.

Relaatioiden vaikutus uskonnollisiin kokemuksiin sanoitettiin sekä positiivisten jaettujen kokemusten että negatiivisten luotaan poistyöntävien kokemusten kautta. Tämä osoittaa, kuinka läheisesti uskonnollinen identiteetti tulee rakentuneeksi lähisuhteiden kanssa neuvottelun tuloksena: uskonnollinen identiteetti lopulta muodostuu arvoista, jotka yksilö tulkitsee hyväksytyiksi ja sallituiksi omassa elinkontekstissaan. Uskonnollinen konteksti osaltaan vaikutti siihen, millaiseksi elämänhallinnan konteksti muodostui ja millaiset (uskonnolliset) elämänhallinnan keinot olivat aktiivisesti käytössä myös ikääntyneen arjessa.

Teemana uskonnollisuuden elämäkerrallisuus osoitti, kuinka aikaisemman elämänhistorian kokemukset olivat vaikuttaneet henkilökohtaisen vakaumuksen muodostumiseen ja muutoksiin. Osallistujien joukossa oli niitä, joille uskonto oli lapsuudesta saakka tuonut yhteenkuulumisen ja turvan kokemuksia. Heille uskonnollisuus näyttäytyi voimavarana myös kuoleman läheisyydessä. Joillekin osallistujista lapsuuden ja nuoruuden uskonnolliseen kehitykseen liittyneet henkilöt olivat tuottaneet negatiivisia kokemuksia. Tällaiset ristiriitaiset kokemukset osin välittyivät vielä ikääntyneenkin uskonnolliseen identiteettiin. Elämän loppuvaiheessa uskonnolliseen kokemukseen liittyy osaltaan muistoja ja aikaisempia kohtaamisia, jotka vaikuttavat siihen, miltä uskonnollisuus näyttäytyy tässä hetkessä. Tämän vuoksi henkilön, joka kohtaa kuolevan ihmisen kysymyksiä, olisi hyvä olla tietoinen uskonnollisuuden vaiheista elämänkaaren aikana. Menneen elämän tapahtumat voivat selittää sitä, miten ihminen kokee uskonnon tukevan tai horjuttavan arjen mielekkyyttä juuri tässä hetkessä.

Ganzevoort sanoittaa (1998a; 1998b), että uskonnollisuus on muutoksessa elämänkaaren aikana: elämän tapahtumat ja kulku vaikuttavat siihen, miten henkilö tukeutuu uskontoon voimavarana arjessa ja haastekohdissa. Teoreettisen kuvion tasolla elämäkerrallisuutta ja sen muutoksia Ganzevoort ei ole kuitenkaan suoranaisesti tavoittanut, vaikka tarkoitus onkin kuvata prosessia, jonka osa-alueet vaikuttavat toisiinsa dynaamisesti (ks. kuvio 1. artikkelin alkupuolella). Eurooppalaisen uskonnollisuuden muutos itsessään ei myöskään suoraan näy Ganzevoortin 1990-luvun lopulla luomassa mallissa, vaikka se tulee hänen muissa myöhemmissä tutkimuksissaan selvemmin esille.

Relaatioiden merkitys tuli aineistosta selkeästi esiin uskonnollisuutta kannattelevana tekijänä. Osaltaan aineistosta ilmeni myös viitteitä kannattelevien relaatioiden kaipuulle ja etsinnälle. Emeryn ja Pargamentin (2004) mukaan uskonnolla onkin keskeinen rooli ikääntyneiden ihmisten elämänhallinnassa nimenomaan läheisyyden ja yhteenkuuluvuuden lähteenä. Omassa aineistossamme tuli tämän positiivisen yhteenkuuluvuuden lisäksi esille myös relaatioiden toinen puoli: esimerkiksi oman vakaumuksen ja yhteyden vertailu oman läheisen kanssa vaikutti nostattavan eksistentiaalista kipua oman jumalasuhteen riittämättömyydestä. Ganzevoortin (1998a) malli nostaa relaatiot esille ennen kaikkea taustatekijöinä, jotka vaikuttavat yksilön elämänhallinnan tapoihin ja valittuihin elämänhallinnan keinoihin. Oma aineistomme antaa ymmärtää, että relaatiot itsessään olivat yksi elämänhallinnan keino.

Aikaisempi tutkimus on osoittanut, että uskonnollisuuden ja kuulumisen kokemuksen välillä on yhteys. Osallisuus uskonnolliseen yhteisöön tai harrasteryhmään antavat ikääntyneelle vahvan yhteenkuuluvuuden tunteen. (esim. Saarelainen ym., 2020; 2022) Yhteisön tuoma lohdutus on keskeinen elementti tarkastellessa uskonnollisia elämänhallintakeinoja (esim. Pargament, 1997). Tämä osaltaan selittää uskonnollisen vakaumuksen vertailun esiintymistä aineistossa. Osaltaan osallistujat kaipasivat samankaltaista arvomaailmaa kokeakseen turvalliseksi jakaa ajatuksiaan uskonnollisuudestaan, maailmankuvastaan ja kuoleman jälkeisen elämän ajatuksista.

Ganzevoort (2010) nostaa myös esiin, että ihmisen ikääntyessä kuolemasta tulee säännöllinen vieras: Yksinäisyydestä tulee karu osa arkitodellisuutta, kun ihmiset menettävät kumppanin, sisaruksia, ystäviä ja osa jopa lapsiaan. Kun iäkkäät ihmiset menettävät läheisiä ihmisiä, he menettävät samalla henkilöitä, joiden kanssa ovat tottuneet jakamaan elämäkokemuksensa sekä arjen tilanteet. Kuoleman ja surun aiheuttamassa hämmennyksessä uskonnollisuus ja erilaiset uskonnolliset rituaalit tuovat lohtua. Tutut uskonnolliset elementit pysyvät samana myös elämänmuutosten keskellä. Näin uskonnollisuus tuo rakennetta ja jatkuvuutta synkinäkin aikoina. Lisäksi ikääntyneiden ihmisten kohdalla uskonnon harjoittamisen on osoitettu lievittävän yksinäisyyttä (Wijesiri ym., 2019).

Tutkimuksemme tulokset muistuttavat, että uskonnollisuuden ilmentymä ikääntyvien parissa on muutakin kuin positiiviset kokemukset tuesta, kuulumisesta ja turvasta. Silloin, kun ihminen ei löydä uskonnollista yhteyttä tai uskonto aiheuttaa epävarmuutta, pelkoa tai kysymyksiä, lohdutuksen tilalla ilmeneekin kipeät eksistentiaaliset kysymykset. Elämän mielekkyyteen liittyy myös turvan kokemus. Ihmisillä, joille uskonnollisuus on osa arvojärjestelmää, turvan kokemus on läheisesti yhteydessä myös kokemukseen hyväksyvästä ja suojelevasta Jumalasta. Ihmisen kohdatessa haastavan tai uhkaavan elämäntilanteen, kokemus elämän (ja Jumalan) turvallisuudesta joutuu vaakalaudalle. Etenkin kuoleman kohtaaminen ja läheisyys haastavat elämäntasapainoa ja aiheuttavat suuria eksistentiaalisia kysymyksiä (esim. Ganzevoort, 2010). Tällaisissa elämän myrskyissä, hengellisyys ja uskonnollisuus voivat toimia ikääntyneelle resilienssin – mielen voiman ja joustavuuden – lähteinä, tuomalla kokemusta sisäisestä vakaudesta (Manning, 2012). Myönteinen kokemus henkilökohtaisesta uskonnollisuudesta tukee ikääntyvien suhtautumista ikääntymiseen positiivisesti (Fortuin ym., 2018).

Fenomenologinen lähestyminen aineiston analyysiin tuotti selkeästi uutta tietoa siitä, miten moninainen ilmiö relationaalisuus on uskonnollisuuden ja maailmankuvan äärellä. Uskonnollisuuden lailla myös relationaalisuus kätkee sisälleen sekä kannattelevat kokemukset, mutta toisinaan myös haasteita aiheuttavat kohtaamiset ja suhteet. Relationaalisuus aineistossa näyttäytyi vahvasti kolmen eri persoonan kautta: sanoitetuksi tulivat suhde itseen, suhde läheisiin ja suhde Jumalaan (Ganzevoort & Falkenburg, 2012). Artikkelin tarkoitus on näkökulmia ja syvällisen kuvauksen siitä, miten relationaalisuus näyttäytyi osana uskonnollista kokemusta elämän loppuvaiheessa. Tulokset osoittavat, kuinka uskonnollisen kokemuksen tasolla teoriassa tunnistetut elementit - uskonto, elämänhallinta, konteksti ja identiteetti - ovat toisiinsa kietoutuneina dimensioina osa arjen uskonnollisuutta.

Ganzevoortin teoreettinen malli kuvaa osaltaan elämänhallinnan prosessia ottaen huomioon yksilön identiteetin rakentumisen sosiaalisessa elämän kontekstissa. Toisaalta mallissa relationaalisuuden näkökulma Jumalaan tai korkeimpaan voimaan tulee sanoitetuksi nimenomaan ”uskontona”. Nykymaailmassa, jossa myös ikääntyvien maailmankuva tulisi ymmärtää henkilökohtaisena ja omista arvoista koostuvana, on mahdollista, että ”uskonto” itsessään ei ole riittävä käsite tavoittamaan arvomaailman, henkisyiden, hengellisyiden ja uskonnon moninaisia ulottuvuuksia.

Artikkelin rajautuessa käsittelemään evankelis-luterilaisen kirkon jäseniksi kuuluvia ikääntyneitä, jatkotutkimuksen haasteeksi jää selvittää, miten muiden uskontojen edustajat ja ei-uskontokuntiin kuuluvat kokevat relationaalisuuden kysymykset kuoleman läheisyydessä. Oma tutkimuksemme antaa osviittaa siitä, että relationaalisuuden rooli on erittäin merkittävä, jolloin voisi myös olettaa, että ihmissuhteiden merkitys elämänhallinnan tukena, keino ja merkityksellisyyden vahvistajana on läsnä myös silloin, kun yksilön maailmakuva edustaa muuta kuin luterilaisuutta.

Käytännön hoiva- ja hoitotyön kannalta nämä tulokset haastavat pohtimaan tapoja, jolla uskonnollista ja hengellistä tukea tarjotaan koti(saatto)hoidossa (ks. myös Seppänen ym., 2020). Uskonnollisen vakaumuksen vertailu osaltaan muistutti siitä, että uskonnollisten kokemusten ja ajatusten jakaminen on suomalaisessa kulttuurissa ymmärretty hyvin henkilökohtaisina teemoina. Omasta uskonnollisuudesta kertominen vaatii luottamusta, uskallusta ja turvaa siitä, että tulee hyväksytyksi oman maailmankuvansa kanssa. Olennaista on myös huomata se, että vaikka tähän artikkeliin valittu joukko

edusti luterilaisen kirkon jäseniä, heidän maailmankuvissaan ja ajatuksissaan oli merkittäviä eroja. Henkisen ja hengellisen tuen rakentaminen ja tarjoaminen vaatii tuen tarjoajalta kyvykkyyttä kuulla, kuunnella ja tunnistaa ihmisen yksilölliset tarpeet henkisten ja hengellisten kysymysten äärellä. Sielunhoidon ja diakonian näkökulmasta olennaista on, että vierellä kulkija kykenee hyväksyvään kohtaamiseen ja on valmis empaattisesti kuulemaan sen, millaisia ajatuksia ihmisellä on maailmankuvaansa, elämäänsä ja kuolemanjälkeiseen elämään liittyen.

Alaviite

- 1 Kuvion käännös 1. kirjoittajan. Mallin suomentamisesta ja kuvion käytöstä on sovittu sähköpostitse Ruard Ganzevoortin kanssa 8.3.2022.

Kirjallisuus

- Baumeister, R. F. (2005). *The Cultural Animal: Human Nature, Meaning, and Social Life*. New York: Oxford University Press.
- Emery, E. E., & Pargament, K. I. (2004). The many faces of religious coping in late life; Conceptualization, measurement, and links to well-being. *Ageing International*, 29, 3–27. <https://doi.org/10.1007/s12126-004-1007-2>
- EVL-jäsennyys. (2020). [https://evl.fi/uutishuone/tiedotearkisto/items/item/30009/Kirkon%2Bjäsennydessä%2Bavustetaan%2Bperinteitä%2Bja%2Bkirkollisia%2Btoimintuksia#a4e93212](https://evl.fi/ uutishuone/tiedotearkisto/items/item/30009/Kirkon%2Bjäsennydessä%2Bavustetaan%2Bperinteitä%2Bja%2Bkirkollisia%2Btoimintuksia#a4e93212). – Viitattu 1.2.2022.
- Fortuin, N. P. M., Schilderman, J. B. A. M., & Venbrux, E. (2018). The search for meaning in later life: On the connection between religious narratives and narratives of aging. *Journal of Religion, Spirituality & Aging* 32(1), 3–24. <https://doi.org/10.1080/15528030.2018.1553225>
- Ganzevoort, R. (1998a). Religious coping reconsidered, Part one: An integrated approach. *Journal of Psychology and Theology*, 26(3), 260–275. <https://doi.org/10.1177/009164719802600304>
- Ganzevoort, R. (1998b). Religious coping reconsidered, Part two: A narrative reformulation. *Journal of Psychology and Theology*, 26(3), 276–386. <https://doi.org/10.1177/009164719802600305>
- Ganzevoort, R. (2010). Minding the wisdom of ages. Narrative approaches in pastoral care for the elderly. *Practical Theology*, 3(3), 331–340. <https://doi.org/10.1558/prth.v3i3.331>
- Ganzevoort, R. R. & Roeland, J. H. (2014). Lived religion: The praxis of practical theology. *International Journal of Practical Theology*, 18(1), 91–101. <https://doi.org/10.1515/ijpt-2014-0007>
- Ganzevoort, R. R. & Falkenburg, N. (2012). Stories beyond Life and Death: Spiritual experiences of continuity and discontinuity among parents who lose a child. *Journal of Empirical Theology*, 25(2), 189–204. <https://doi.org/10.1163/15709256-12341249>
- Grant, M. H., Allen, R. S., Dunn, L., & Pramelee, P. (2013). Trouble won't last always: Religious coping and meaning in the stress process. *Qualitative Health Research*, 23(6), 773–781. <https://doi.org/10.1177/1049732313482590>
- Hardy, B., King, N., & Firth, J. (2012). Applying the Pictor technique to research interviews with people affected by advanced disease. *Nurse Researcher*, 20, 6–10. <https://doi.org/10.7748/nr2012.09.20.1.6.c9302>
- Karvinen, I. (2012). Julkaisun taustaa ja keskeisiä käsitteitä. *Henki ja toivo hoitotyössä*. – I. Karvinen, J. Kylmä, E. Ojanen, J. Pentikäinen & T. Vaskilampi (toim.). Epub: Laava media, E-book.
- Kirkon tilastot. (2020). <https://evl.fi/tietoa-kirkosta/tilastotietoa> – Viitattu 1.2.2022.
- Kuuppelomäki, M. (2001). Spiritual support for terminally ill patients: nursing staff assessments. *Journal of Clinical Nursing*, 10(5), 660–670. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2702.2001.00534.x>
- Laki ikääntyneen väestön toimintakyvyn tukemisesta sekä iäkkäiden sosiaali- ja terveyspalveluista. <https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2012/20120980>. – Viitattu 1.2.2022.
- Maliga, H. S., Wijesiri, M., Samarasinghe, K., & Edberg, A. K. (2019). Loneliness among older people living in care homes in Sri Lanka. *International Journal of Older People Nursing*, 14(4), 1–11. <https://doi.org/10.1111/opn.12253>
- Manning, L. K. (2012). Navigating hardships in old age: Exploring the relationship between spirituality and resilience in later life. *Qualitative Health Research*, 23(4), 568–575. <https://doi.org/10.1177/1049732312471730>
- McGuire, M. B. (2008). *Lived Religion. Faith and Practice in Everyday Life*. New York: Oxford University Press.
- Miller-McLemore, B. J. (2005). The living

- human web. – R. Dykstra (toim.), *Images of Pastoral Care*. St. Louis, Missouri: Chalice Press, 40–46.
- Niemelä, K. (2011). Heikkeneekö uskonnollisuus ikäryhmissä? Uskonnollinen kasvatus ja sen merkitys uskonnollisuuden selittäjänä. – K. Ketola, K. Niemelä, H. Palmu, & H. Salomäki (toim.), *Uskonto suomalaisten elämässä*. Tampere: Juvenes Print, 40–59.
- Nolan, S., Saltmarsh, P., & Leget, C. (2011). Spiritual care in palliative care: Working towards an EAPC task force. *European Journal of Palliative Care*, 18(2), 86–89.
- Park, C. (2013). Religion and meaning. – R. Paloutzian & C. Park (toim.), *Handbook of the Psychology and Religion*. 2. painos. New York: The Guildford Press, 357–379.
- Pargament, K. I. (1997). *The Psychology of Religion and Coping. Theory, Research, Practice*. New York: The Guilford Press.
- Saarelainen, S.-M. (2019). Meeting the spiritual care needs of emerging adults with cancer. *Religions*, 11(1), 1–16. <https://doi.org/10.3390/rel11010016>
- Saarelainen, S.-M., Mäki-Petäjä-Leinonen, A., & Pöyhä, R. (2022). Relational aspects of meaning in life among older people – a group-interview gerontechnology study. *Ageing and Society*, 42(5), 1035–1053. <https://doi.org/10.1017/s0144686x20001300>
- Saarelainen, S.-M., Peltomäki, I., & Ojalampi, J. (2021). Relationaalisuus ikääntyvän yksilön elämän merkityksellisyyden ja toimijuuden tukena. – Saarelainen, S.-M., Kimanen, A. & Innanen, T. (toim.), *Uskonto – yhteisö – yksilö: Uskonnollinen kehitys moninaistuvassa yhteiskunnassa*. Helsinki: STKS.
- Saarelainen, S.-M., Vähäkangas, A., & Anttonen, M.-S. (2020). Religious experiences of older people receiving palliative care at home. *Religions* 11(7). <https://doi.org/10.3390/rel11070336>
- Saarto, T. & Finne-Soveri, H. (2019). *Palliativisen hoidon ja saattohoidon tila Suomessa. Alueellinen kartoitus ja ehdotuksia laadun ja saataavuuden parantamiseksi*. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö. <https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/handle/10024/161396> – Viitattu 1.2.2022.
- Salomäki, H. (2014). Kirkon sitoutumisen alueelliset erot. M. Hytönen, K. Ketola, V.-M. Salminen & H. Salomäki (toim.), *Leikkauspintoja kirkon jäsenyyteen*. Kirkon tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja 35, 5–35. <https://evl.fi/documents/1327140/45386794/Kt-k+-+Leikkauspintoja+kirkon+j%C3%A4senyyteen/a8bc3277-bf3a-7667-f9b1-abc60c66abf8> – Viitattu 1.2.2022.
- Seppänen, M., Vähäkangas, A. & Anttonen, M. S. (2020). Hyvä kuolema. *Gerontologia*, 34(4), 363–367.
- Smith, J. A., Flowers, P., & Larkin, M. (2009). *Interpretative Phenomenological Analysis: Theory, Method and Research*. Sage Publications: e-books.
- WHO. (2018). Palliative care. <https://www.who.int/news-room/facts-in-pictures/detail/palliative-care>. – Viitattu 1.2.2022.